

ישראלים? באיזו מידה? – על תפיסת הישראליות של סטודנטים ערבים בקמפוס עברי

"מהו הסטטוס שלי במדינה? אני [...] כערבי הממוצע, אזרח ישראל, נמצא בשטח אפור בין אזרח לנתין. אני חצי אזרח במדינת ישראל, המדינה היא חצי שלי, חצי דמוקרטית מנקודת ראותי. שערי המדינה והחברה חצי פתוחים בפני, והאוזן חצי קשובה למה שיש לי להציע או לומר. אין לי מדינה אחרת, והמדינה שיש לי היא חצי שלי. אני עדיין נפקד-נוכת, אני חצי נפרד וחצי משתלב בתחומי החיים השונים של המדינה והחברה" (זידאני, 1997, 63).

"ברגע שהסכמתי למדינה יהודית, הסכמתי שאני דייר משנה" (מנעא, 2006).

"לא קל להיות ערבי בישראל בימים כתיקונם [...] זו המולדת שלי, והיא תישאר כך גם כשאני חושב אחרת [...] דמוקרטיה [...] היא לא רק זכותו של הרוב לשלוט, לדכא ולהתנכר – היא בעיקר זכותו של המיעוט להיות שונה, אבל שווה" (טיבי, 2006).

תקציר: המאמר, שממצאיו מבוססים על מחקר שנערך בקרב 80 סטודנטים – מחציתם ערבים ומחציתם יהודים – בקמפוס ישראלי, מנסה למצוא תשובה לשאלה האם יש הכרל בתחושת הישראליות של התלמידים הנמנים עם שתי הקבוצות הלאומיות השונות. המאמר מתמקד בסטודנטים הערבים, לנוכח הנחת המוצא של המחבר כי המתח השורר בישראל בין קבוצת הרוב היהודי לקבוצת המיעוט הערבי, כמו גם תחושת ההדרה והקיפוח שהאחרונים חשים, יכבידו על הזדהותם עם ישראל. המחקר, אותו מסכם המאמר, הציב שתי שאלות קונקרטיות:

1. באיזו מידה הסטודנטים הערבים רואים את עצמם ישראלים? 2. באיזו מידה תחושת ישראליותם מושפעת מתחושות של שוויון, קיפוח ועלבון. בשאלון המחקר נעשה ניסיון להגיע לתשובות תוך שימוש בשתי גישות שונות – סובייקטיבית ואובייקטיבית. שתי הגישות העלו כי תחושת הישראליות של הסטודנטים היהודים עמוקה מזו של עמיתיהם הערבים. עם זאת, נמצא שתחושת הישראליות של הסטודנטים הערבים ניכרת למדי, בניגוד לתפיסות הסטריאוטיפיות של הציבור היהודי.

מילות מפתח: זהות, זהות לאומית, ישראליות, דו-לאומיות, אוכלוסייה הטרוגנית, הדרה, קיפוח.

פתח דבר – על דו רב לאומיות

בערב יום עצמאותה ה־63 מנתה האוכלוסייה של מדינת ישראל – 7.746 מיליון נפש, בהם כ־5.837 מיליון יהודים (75.3% מכלל האוכלוסייה), וכ־1.587 מיליון ערבים (20.5% מכלל האוכלוסייה) [למ"ס, 2011]. על־פי מפקד האוכלוסין הראשון, שנערך בשנת 1948, התגוררו בישראל כ־553,000 יהודים, ונותרו בה כ־69,000 ערבים (לוסטיק, 1985, 62). בסך הכל הם היוו כ־11% מהאוכלוסייה. מאז ועד מאי 2011 גדלה, אפוא, האוכלוסייה הערבית פי 23 (!) בעוד האוכלוסייה היהודית גדלה פי 10.5. ישראל היא כיום למעשה מדינה דו־לאומית. מבחינה זו היא אינה יוצאת דופן. בכנס שהוקדש לסוגיית הזהות הערבית בישראל, ציין פרופ' שלמה אבינרי כי באירופה, במאות ה־19 וה־20, כמעט אין מדינה דמוקרטית שניתן להגדירה כחד־לאומית או חד־אתנית, שאין בה מיעוטים לאומיים וקבוצות אתניות אחרות עם תרבות, לשון והיסטוריה שונה (אבינרי, 1998). סקירה מרפרפת של מפת אירופה מלמדת עד כמה ההטרונגניות הזאת היא שכיחה. בספרד, למשל, יושבות שתי קבוצות מיעוט בעלות ייחוד תרבותי ולשוני, הקטלונים והבסקים; בבלגיה יושבות שתי קבוצות לשוניות שונות, הפלמים והוולונים; בבלגריה יושב מיעוט טורקי לא מבוטל; בלטיה כשליש מהאוכלוסייה כולל דוברי רוסי; בליטא קרוב ל־20% מהתושבים נמנים עם קבוצות מיעוט תרבותיות; בטורקיה מונים המיעוטים האתניים כ־20%; ברומניה מונים המיעוטים האתניים כ־10%, וכו'.

על ייחודיותה של הדו־לאומיות בישראל

ייחודה של החברה הישראלית אינו בעובדה שהיא מדינה ובה מיעוט לאומי גדול, אלא בהיסטוריה שהביאה לכך. בארץ ישראל המנדטורית חיו עם תום המנדט כשני מיליון נפש בקירוב, בהם כשני שלישים ערבים ושליש אחד יהודים. על גודל האוכלוסייה הערבית במרחב הגיאוגרפי שהפך למדינת ישראל במאי 1948 יש הערכות שונות. על פי הערכה אחת התגוררו שם לפני פרוץ מלחמת העצמאות בין 750,000 ל־900,000 ערבים (גביון ואבריא, 1999, 15). שתי הקבוצות הלאומיות חיו בארץ ישראל המנדטורית בצורה שהוגדרה על־ידי הורוביץ וליסק כדגם ייחודי של חברה דואלית (הורוביץ וליסק, 1977, פרק שני). לא היו כאן שני רבדים, עליון ותחתון, שחיו בצילו של השלטון הקולוניאלי. תחת זאת, התקיימו פה שני סולמות ריבוד נפרדים כמעט לגמרי לשתי הקבוצות הללו. הן חיו לא זו על גב זו, אלא זו לצד זו. לשתי העדות הלאומיות כאחת לא היה ייצוג פורמלי במוסדות השלטון המנדטורי, שנוהלו במישרין על־ידי משרד המושבות בלונדון. שתיהן גם קיימו רמות מחייה ותרבות שונות. כל זה השתנה באחת, בעקבות מלחמת השחרור. זו הייתה מלחמה טריטוריאלית בין שתי הקבוצות הלאומיות – היהודים שקיבלו את החלטת החלוקה של האו"ם על יסוד העיקרון "שתי מדינות לשני עמים", והערבים שדחו אותה על הסף. על פי אומדני שני חוקרים חשובים

בין 600,000 ל-760,000 ערבים שהתגוררו בשטח המהווה את ישראל כיום, עזבו את הארץ (בין משום שגורשו, בין משום שבחרו לעזוב עד יעבור זעם) [מוריס, 1991, 11; שמלץ, 1995, 4]. לא זו אף זו, בישראל נותרו הרבדים החלשים של האוכלוסייה הערבית. ואילו הגורמים הפעילים והמנהיגים – הן מבחינה פוליטית והן מבחינה כלכלית – עזבו. חלקם מיוזמתם הם וחלקם משום ששוכנעו על ידי ההנהגה הערבית לעשות כן, מתוך הנחה שיחזרו כמנצחים לאחר תבוסת היהודים (אייזנשטרט, תשמ"ט, 159; מוריס, 2003; קימרלינג ומגדל, 1999).

מערכת החברה הדואלית, שהתקיימה בארץ בתקופת המנדט הבריטי, בטלה בין-לילה והמיעוט היהודי הפך לריבון. הערבים, שהיוו רוב מספרי עד תום המנדט, הפכו מיעוט. לא זו בלבד, הם אף הוכפפו לממשל צבאי יהודי עד אוקטובר 1966, פרק זמן של כשמונה-עשרה שנים. במילים אחרות, המציאות הלאומית-דמוגרפית בישראל נהפכה על פיה – הרוב היה למיעוט והמיעוט היה לרוב. יותר מכך, הרוב שהיה למיעוט נשלט עתה על ידי המיעוט שהיה לרוב. אין צריך לומר שלמצב זה השלכות ישירות ועמוקות על תחושת הישראליות של שתי הקבוצות.

היררכיית הזהויות בישראל

מדינת ישראל הוקמה מראש כמדינת העם היהודי. מכאן, שלהגדרת הזהות של אזרחיה נודעה משמעות גדולה. בהגדרה הזאת מעוגנות הזכויות האזרחיות הבסיסיות הנובעות מן השייכות האתנית-דתית (חיידר, 2006, 15). הבניית הזהויות והתיוג חשובה ביותר כאשר מדובר בקבוצות מיעוט בחברה רב-לאומית. הגדרתם והכללתם של מיעוטים כחלק אינטגרלי מן החברה מאיימות על המסגרת האידיאולוגית של מדינת הלאום (Garland, 1997). הבעיה מסתבכת עוד יותר, כאשר בניית מדינה על ידי קבוצת לאום אחת נתקלת בהתנגדותה של קבוצת לאום אחרת, שגם לה תביעות טריטוריאליות לגבי אותו שטח עצמו. זהו המצב בישראל (Zureik, 2001, 205-206).

הדברים סבוכים על אחת כמה וכמה, משום שמדינת ישראל אינה רק יהודית, היא גם דמוקרטית. לפיכך, הוענקה אזרחות לערבים תושבי ישראל, המחזיקים במשאבים חיוניים לבניית המדינה, בעיקר קרקעות. נוסף לכך, מדינת ישראל "מאופיינת בחרדה עמוקה לצביונה התרבותי האחיד" (שנהב, 2001, 5). לאור כל אלה אין ישראל מאפשרת לאזרחיה הערבים החיים בתוכה להיטמע; יתרה מכך, היא אף נוקטת כלפיהם מדיניות דוחה וחשדנית (חוג'יראת, 2006). מעבר לכך, היא מפעילה כלפיהם מנגנוני הדרה שונים (סואן, 2012, 10-13).

בהקשר זה ראויים לאזכור דבריו של פרופ' יפתחאל (2002), שהעלה את הטענה כי הזהות הישראלית מעולם לא פתחה את זרועותיה לכל אזרחי המדינה (ואין מדובר בערבים בלבד), ולכן נוצרו כאן מוקדים של ניכור והתנגדות. שורש הבעיה נעוץ, לדידו, בכך שהקבוצה

האשכנזית הדומיננטית בנתה לעצמה תדמית "ישראלית" כחבילה תרבותית ייחודית, הכוללת לשון, זיכרון משותף, מיתוסים ואפילו מרחבים גיאוגרפיים. הזהות שיצרה קבוצה זו הכתיבה כללים "כיצד אמורים הדברים להיעשות" בתחומי התרבות, החברה והפוליטיקה.

בעקבות כל אלה נוצרה בארץ היררכיה זהותית, שבראשה "הישראלים" (הלוא הם האשכנזים ובני הקבוצות האחרות שנשמעו בהם) ומתחת להם קבוצות האזרחים האחרות, כמו המזרחיים, הדתיים, הרוסים, האתיופים, הערבים וכדומה. הללו זוהו ברובם כ"עדות" או "מגזרים", והברירה ניתנה בידם להיטמע בישראליות האשכנזית או להיותו בשוליים. על כך הרחיב את הדיבור גם קימרלינג (2001), הגורס אף הוא שכללי ההתנהלות החברתית-תרבותית בישראל הוכתבו על-ידי קבוצה שכונתה על-ידי האחוס"לים (אשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטים ולאומיים). ההבדל בינו לבין יפתחאל הוא בכך, שכאשר כתב את מה שכתב הוא ראה לכאורה סימנים להיפוך של הפירמידה החברתית בישראל. הכוחות החדשים שהחלו מעפילים מעלה, לדעתו, הם הדתיים הלאומיים, החרדים, המזרחיים, יוצאי חבר המדינות, ואולי גם ערביי ישראל. לדעת יפתחאל, המבנה הזהותי-תרבותי הזה אינו יוצא דופן לכשעצמו וקיים במדינות הגירה רבות. ההבדל בין אלו לבין ישראל נעוץ בכך שבמדינות ההגירה האחרות (כגון אוסטרליה, קנדה והולנד) המדינה מעניקה "כרטיס כניסה" למגרים ולמיעוטים האחרים ויוצרת תשתית לאזרחות שוויונית, מה שאין כן בישראל. ייחודה של ישראל, כך הוא גורס, בכך שמצד אחד, ניסתה העילית לבנות תרבות כאילו פתוחה וקולטת, אבל מצד שני, אותה עילית נקטה מדיניות של ייחוד, ניכוס ודה-ערביזציה של הארץ ותרבותה, תוך דחיקתן לשוליים של האוכלוסיות הלא-יהודיות והדרת הערבים ממוקדי עיצוב הזהות בישראל.

ועל כך כבר כתב גם ההיסטוריון פרופ' זנד דברים בוטים (זנד, 2007):

"התנועה הלאומית היהודית יצרה את התרבות הישראלית הדינאמית, אך היא ממשיכה להתייחס אל פרי יצירתה כאל ממזר. בתהליך היסטורי מרתק נוצרו במדינת ישראל תרבות וזהות אינקלוסיביות ששונות מהותית מכל צורות תרבות הדת היהודית בעבר. אף אחד לא רוצה להשמיטה או להעלימה, אולם מסורת זו איננה יכולה להיות המקור הבלעדי לזהות ולאזרחות במדינה הישראלית, שרוב אזרחיה חילוניים, מה עוד ש-25% מהם מוגדרים כלא-יהודים ברישומי משרד הפנים".

כאמור, יחסי הרוב היהודי והמיעוט הערבי היו רוויי מתח ועימותים מאז היווסדה של מדינת ישראל. הקונפליקט המתמשך, על התפיסות והאמונות שנלוו אליו, חיזק את מגמות הפירוד, הדחייה, החשדנות, השנאה וההתעלמות ההדרית (אמארה, 1994, 1). במילים אחרות, כל אלה חתרו תחת הזהות הקולקטיבית. כדרך שכתב בזמנו מנהל בית ספר ערבי ישראלי, חנא אבו-חנא (1981, 49):

"באופן כללי, להיות במיעוט הוא מצב בלתי נוח. אם בעמדותיך הפוליטיות אתה במיעוט,

הרי אתה נאבק על עמדות, וייתכן כי פעם תוכל להגיע למצב שבו עמדתך תהיה עמדת הרוב. אולם אם אתה במיעוט לאומי, אתה חייב להסתגל להיותך מיעוט כל הזמן, ולהיאבק על כך שגדרות המיעוט תוגבלנה כך ששייכותך למיעוט לאומי לא תמנע בערך מלהשתתף בכל שטחי החיים במדינה. יש לכך דוגמאות בעולם. אבל אם אתה נמצא במסגרת מיעוט המועמד תמיד בשוליים, כאשר היחס אליו מלווה תמיד בחשדות ואין מאפשרים לו לנהל אפילו את העניינים הקרובים ביותר לו עצמו (כגון האגף לחינוך ותרבות לערבים), הרי שההרגשה קשה ביותר".

אין תמה, אפוא, שסוגיית הישראליות היא מן הדילמות הקשות של ערביי ישראל. כדבריו של רפיק אלחאג' יחיא, מי שכיהן כראש מועצת טיבה, אחד היישובים הערביים הגדולים: "כולנו קרועים. השאלה היא רק איפה בדיוק עובר הקרע" (נוברגר, 1991, 43). או כדבריו של אינטלקטואל ערבי ישראלי (קנאזע, 1981, 150):

"עובדה היא שנפשו של הערבי החי בישראל חצויה בין עמו שלו לבין המדינה שבה הוא חי, ובעובדה זו אין הרבה נחת... בתוך כך מרגיש הערבי בישראל שהוא נמצא במצב מיוחד במינו – עליו למצוא פשרה בין הניגודים שבשמירת לויאליות לעמו הערבי מחד, ולמדינתו היהודית מאידך. מכאן נוצרת בעיית הזהות, או ליתר דיוק ההזדהות עם צד זה או אחר".

ערביי ישראל כמיעוט פריפריאלי

ערביי ישראל כיום הם מה שהסוציולוגיה מגדירה מיעוט פריפריאלי, הווי אומר, מיעוט מספרי וסוציולוגי (חסר כוח והשפעה). היו שהגדירו את מצבה של החברה הערבית בישראל כ"התפתחות משברית" (Rouhana & Ghanem, 1998); היו שהגדירו כ"התפתחות מעוותת" (בשארה 1998; ח'מאסי, 2005); והיו שהגדירו כ"התפתחות בתנאים של פריפריה כפולה" (אל חאג' 1997). חרף העובדה שהם מהווים למעלה מחמישית מהאוכלוסייה, אין לערביי ישראל ייצוג בעילית הכלכלית, השלטונית, הצבאית והתרבותית של המדינה. לפיכך, הם גם אינם שותפים למעגלי מקבלי ההחלטות שבה. לא יפלא, אפוא, שהם חשים תחושת קיפוח עמוקה, המולידה תסכול גובר והולך.

מיצוב מעמדן של קבוצות מיעוט על ידי קבוצת הרוב משפיע בדיעבד על תפיסת הזהויות הרווחת בחברה (Sibley, 1988). הרוב, שהינו "מגדיר הקטגוריות", משפיע על מעמדם ועל זכויותיהם של המיעוטים. הוא קובע בעצם את היחס שלו הם יזכו בחברה (רבינוביץ', 1993, 143). בשל חשיבותה המעשית של הגדרת האזרחות, כמו גם הגדרת גבולותיה של החברה הישראלית, חולקו התושבים מיד עם קום המדינה לשתי קטגוריות עיקריות: יהודים ומי שאינם יהודים. מי שאינם יהודים הוצגו כ"סוטים מן התקן הרצוי" (לעיל).

בעצם ניתן לומר, שב ישראל התפתחו שתי חברות שונות ונפרדות, שלאחת מהן – קבוצת

הרוב היהודי – יכולת לרתום לעזרתה את עוצמתה של המדינה על מנת לקדם את האינטרסים הקיבוציים שלה (בשארה, 1995). לפיכך, המיעוט הערבי נותר מחוץ להסדרי חלוקת הכוח והמשאבים. הוא נפל קורבן לגישת "קודם כל יהודים". זו התפתחה והייתה לשליטה יהודית בולטת במשאביה של החברה הישראלית (יפתחאל, 1993). בסופו של דבר, קיימת הסכמה רחבה על כך ששליטה זו חיזקה (ולמצער שימרה) את הפערים החברתיים-כלכליים, כמו גם את הבדלי העוצמה בין שני המגזרים. ההבדלים הללו הולידו הדרה ברורה של המיעוט הערבי בישראל (יפתחאל, לעיל). על הסכנה הנשקפת מכך לחברה כבר עמדה אחת המשפטניות הבולטות של ישראל, רות גביוון (גביוון ואבו ריא, 1999, 53):

"השסע היהודי-ערבי בישראל כולל, בנוסף למימד האידיאולוגי הסמלי, גם מימד חשוב של פערים חברתיים-כלכליים משמעותיים בין יהודים לערבים בישראל, לטובת המגזר היהודי, בתחומי חיים רבים. המודעות לקיומם של פערים אלה גדלה, ומוצאת את ביטוייה גם במסמכים כמו דו"חות מבקר המדינה. כאשר פערים אלה הם מבניים ומתמשכים, עלולה להיות להם השפעה על מידת היציבות הפוליטית והחברתית במדינה... המודעות לפערים אלה היא מרכיב חשוב בתחושת הניכור והאפליה של הערבים כלפי ישראל".

מבחינה זו כדאי להזכיר, שהחפיפה הזו בין מיעוט מספרי לסוציולוגי, המולידה תחושות קיפוח עזות ביחס לקבוצת הרוב הלאומית השלטת, אינה ייחודית לישראל. ניתן להזכיר כאן בנשימה אחת את הקנדים הצרפתים של חבל קוויבק, את האירים הקתולים בצפון אירלנד, את המוסלמים בבריה"מ לשעבר, את הבסקים בספרד, את הטורקים בקפריסין, את ההודים באיי פיג'י, את קבוצות המיעוט השונות במדינות יוגוסלביה לשעבר ועוד כהנה וכהנה. "שותפות המתוסכלים" הזאת אין בה, אמנם, כדי להקל או לרכך את הדילמה של ערביי ישראל.

מאורעות אוקטובר 2000, בהם נהרגו שלושה עשר ערבים ישראלים מאש שנפתחה עליהם על ידי משטרת ישראל, בזמן הפגנות סוערות שקיימו במהלך עשרה ימים ביישובים שונים, הולידו תחושה שכל מערכת היחסים בין קבוצת הרוב היהודי למיעוט הערבי השתנתה. מה שהיה לא יהיה עוד, "שכן בירי המשטרה... על המפגינים הערבים נתחזקה לכאורה תחושתם שהם בנים חורגים בקולקטיב הישראלי" (בכור, 2000).

עשרת הימים הללו מיקדו את תשומת הלב לכך, שהשסע הקשה ביותר במכלול השסעים המעכירים את חייה של החברה הישראלית הוא היהודי-ערבי. הם גם מיקדו את תשומת הלב בתחושת המבוי הסתום של קבוצת המיעוט הערבי בישראל, תחושה שרק הוסיפה להתעצם מאז: "כל הזמן אנחנו חיים כאן תחת איום. יותר מחמישים שנה אנחנו מנסים להשתלב בחברה הישראלית ולא נותנים לנו. אז מה חשוב? שנמשיך לשתוק?" (רופא, 2001). קל וחומר לאחר החלטתו של היועץ המשפטי לממשלה שלא להגיש כתבי אישום נגד מי מן השוטרים שהיו מעורבים בירי, החלטה שהולידה תגובות תסכול כגון "דו"ח מזוז הוא קבורת חמור לדו"ח אור.

הוא רמס ברגל גסה כל סיכוי לעשיית צדק" (חליחל, 2008). או "אין בעיה לגרש מכאן את כל הערבים. אחר כך תגרשו גם את הרוסים והאתיופים. מה יישאר אז מהחברה הישראלית?" (אלחלים, 2008). או בהקצנה גדולה יותר, ובאיום שכבר אינו מרומז אפילו "על התקוממות עממית לא מחליטים מראש. היא מתפרצת כהר געש. בבסיסה תימצא הרגשת נפגעות, השפלה ודחיקה לפינה" (מח'ול, 2008). "אתם יודעים שאתם כמו כל הכובשים והפולשים, שלא נותר להם זכר... אנחנו נישאר כעצם בגרונכם, ואתם תסורו מפה" (חורי ושטרן, 2008). דברים אלה משמשים בעצם הד לאמירות שהושמעו כשלושים שנה לפני כן:

"יש לי ציפיות ותביעות מהציבור שאני משתייך אליו: מהציבור הערבי... שלא יחכו לניסים ונפלאות מאף אחד... אם אנחנו לא נעזור לעצמנו בדרך היוזמה העצמית כך שנגיע למקסימום אוטואמנציפציה – אנחנו נישחק ולא נהיה ככל אדם..." (ותד, 1981).

עם זאת, חרף הקולות הנשמעים לפרקים מצד כאלה או אחרים בקרב קבוצת הרוב היהודי, והקוראים לשלילת אזרחותם של ערבים בעקבות התנהגות פוליטית, עומדים ערביי ישראל בדרך כלל על שמירת אזרחותם הישראלית. דבר זה בא לידי ביטוי בראיון שהעניק יו"ר ועדת המעקב העליונה של ערביי ישראל בשנת 2009 (ח'מאיסי, 2010, 12). "הדרכון הישראלי שלנו אינו נתון למשא ומתן".

לנוכח הדברים הללו נעשה ניסיון לבדוק את מרכיב הזהות הישראלית בקרב קבוצה של סטודנטים ערבים הלומדים באחד הקמפוסים הישראליים, ולהשוותו למרכיב זהות זו בקרב סטודנטים יהודים הלומדים באותו קמפוס עצמו. אין צורך לומר בהקשר זה שזהותו של הפרט כמוה כבצל, היא מעשה מרכבה של שכבות רבות או תת-זהויות רבות הקיימות אצל כל אחד ואחד בו-בזמן. באלה מבחינים שתי תת-זהויות מרכזיות (Stephan & Stephan, 1996):

- הזהות האישית – הלא היא אותה זהות שהינה מעשה מרכבה של היבטים שונים של העצמי, המבוססים על מאפיינים ייחודיים ותכונות אישיות;
- הזהות החברתית – הלא היא אותה זהות המבוססת על השתייכות קבוצתית.

זהויות חברתיות מבוססות על נטייתן של הבריות לסווג את עצמן ואת הזולת על-פי שורה של קטגוריות חברתיות, כגון: לאום, דת, עדה, מין, הכנסה, ותק וכדומה. הזהויות הקבוצתיות הנוצרות על-פי הסיווגים האלה יוצרות הבחנה בין "אנחנו" ובין "האחרים", בין מי שמשתייך לקבוצה לבין מי שאינו משתייך אליה (Tajfel & Turner, 1986; Tajfel, 1981). עם זאת, אנשים עשויים להשתייך בעת ובעונה אחת למספר קבוצות, ואף להזדהות עם כל אחת מהן (Stryker, 1991). הזהויות החברתיות מאורגנות במבנה היררכי, שבו מקומה של כל זהות נקבע על-פי מרכזיותה או בולטותה (Rosenberg, 1979; McCall & Simmons, 1978). הזהות החברתית הקולקטיבית נתפסת על-ידי הסוציולוגיה כאחד המאפיינים החשובים

של חברה, המבחין בינה ובין חברות אחרות (Blau, 1977, 85-86). הזהות הקולקטיבית הופכת את היחסים הבין-קבוצתיים למקור עיקרי של אינטגרציה בחברה. קולמן סבר עוד בשנות ה-50, כי כאשר בני אדם אינם מזדהים עם חברתם עלולים לפרוץ בה סכסוכים פנימיים שהם הרסניים לקיומה (Coleman, 1957). מכאן, מושג הזהות הוא מרכזי לקיומה של החברה משום שהוא קובע במידה רבה את מידת ההזדהות איתה. ניתן להתייחס להזדהות הבסיסית של בני החברה כאל אינדיקציה למידת החשיבות שבני החברה מייחסים לחברתם (Ben-Sira, 1979, 13). מנקודת מבט סוציולוגית, אחד מיסודותיה החשובים של החברה הוא הציבור המזהה עצמו כבן החברה הזאת (Parsons & Smelser, 1965).

לדידם של Stephan & Stephan (1996, 90) קיימת תחלופה בין שתי הזהויות הללו. רוצה לומר, ככל שפלוני מטעים את ייחודיותו, כך הוא מטעים פחות את השתייכותו הקבוצתית, ולהפך. את התייחסותו זו של הפרט לזהותו צריך לראות על הציר של אינדיבידואליזם – קולקטיביזם (Hofstede, 1980; Triandis, 1995). יתרה מזאת, יש לקחת בחשבון שחשיבותם היחסית של מרכיבי הזהות אינה קבועה. היא דינמית מיסודה ועשויה להשתנות מעת לעת.

על זהותם הישראלית של סטודנטים ערבים*

הניסיון לתהות אחר מרכיבי הישראליות בקרב הסטודנטים הערבים נעשה על סמך ניתוח ממצאו של שאלון, שמכלול שאלותיו נבנה על סמך שלושה שאלונים שונים: שאלון מדד היחסים בין יהודים לערבים (סמוחה, 2004), שאלון מדד הדמוקרטיה הישראלית (אריאן וחובריו, 2007), ושאלון יחסי ערבים יהודים (נחום, 2006). הוא חולק בסמסטר האביב 2010 ל-80 סטודנטים, מחציתם ערבים ומחציתם יהודים.

השאלה הראשונה שלה ביקש מחקר זה תשובה הייתה – באיזו מידה הסטודנטים הערבים רואים את עצמם ישראלים, ומה ההבדל בינם לבין עמיתיהם היהודים בכל הנוגע להזדהות עם הישראליות?

השאלה השנייה הייתה – באיזו מידה ההזדהות הישראלית של הסטודנטים הערבים מושפעת מתחושות שוויון, קיפוח ועלבון?

שתי השאלות צפו ועלו כנגזרת של ההיסטוריה והמציאות הישראלית המיוחדת, על יחסי הגומלין שבין שני מגזרי האוכלוסייה העיקריים, היהודי והערבי.

לבד מהזהות הישראלית, עסק השאלון בשורה של נושאים הקשורים ביחסי הגומלין שבין שני מגזרי האוכלוסייה – היהודי והערבי:

* המחבר מבקש להודות לתלמידתו, **יעל לבי**, שעשתה את עבודת השדה, כמו גם חלק מהעיבודים הסטטיסטיים במסגרת סמינריון 'ערכים, סוציאליזציה והחברה הישראלית', בהנחייתו.

- תחושת הקירבה/הריחוק בין יהודים וערבים;
- אפשרויות השילוב/ההפרדה בין שתי הקבוצות;
- קיפוח הערבים בישראל;
- סוגיית השוויון בחברה הישראלית;
- מעורבות פוליטית;
- שותפות בין המגזרים בעתיד;
- ה סוגיית השוויון בקמפוס.

מקדם אלפא-קרונברך, הבודק את הקשר בין המשתנים השונים המופיעים בשאלות השונות ועומד על העקיבות הפנימית, נמצא גבוה למדי ועמד על 0.82. הניסיון לאמוד את ההזדהות עם הזהות הישראלית נעשה באמצעות סולם בן 7 שלבים, המבוסס על הנחתם של Stephan & Stephan (1996), שקיימת תחלופה בין הזהות האישית לזהות החברתית (ראו לעיל). בפני הסטודנטים הוצג בשאלון הגרף הפשוט דלמטה, והם התבקשו להקיף בעיגול את הספרה התואמת את מיקומם על פני הרצף.

1]	2	3	4	5	6	7]
ישראלי						אדם פרטי

שלא במפתיע, העלה ניתוח הנתונים כי מקדם הישראליות שנמצא אצל הסטודנטים היהודים היה גבוה מזה שנמצא אצל הסטודנטים הערבים. הוא עמד על 3.35 לעומת 2.51 אצל האחרונים. במילים אחרות, זהותם הישראלית של הסטודנטים היהודים עמוקה מזו של עמיתיהם הערבים. כדי לבדוק את מובהקותו הסטטיסטית של ממצא זה נעשה ניתוח T למדרגים בלתי תלויים. ממצאי הניתוח היו: $T=7.72, df=78, p<0.05$. הבדלי "הישראליות" בין שתי קבוצות הסטודנטים נמצאו, אפוא, מובהקים מבחינה סטטיסטית.

לוח 1: מקדם הזהות הישראלית (בסולם של 1-7) אצל סטודנטים ערבים ויהודים

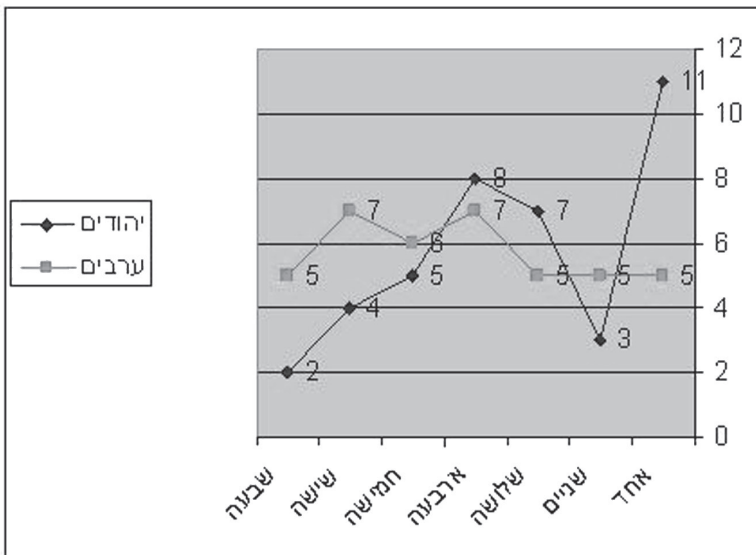
הקבוצה	מס' הסטודנטים	מקדם ההזדהות הממוצע	סטיית תקן
ערבים	40	3.35	.42
יהודים	40	2.51	.54

אלא שבכך אין די. כדי לעמוד על מלוא ההבדל בין שתי קבוצות הסטודנטים אין להסתפק במקדם הממוצע של ההזדהות. יש לבחון גם את התפלגות הקבוצות על פני שבעת שלבי הסולם. וכאן צץ הבדל נוסף בין שתיהן. בשעה שבשתי קבוצות הסטודנטים – היהודים והערבים – קבוצת האמצע (אלה שסימנו את מיקומם על הספרה 4) היא הגדולה ביותר (בקרב היהודים, 20%; בקרב הערבים, 17.5%), הרי שהמגמה הכללית של התפלגות הזדהות שונה מאוד.

בקרב היהודים נמצאת קבוצת השכיחות (52.5%) בחלקו הימני של הסולם (שלבים 3-1), ואילו בקרב הערבים נמצאת קבוצת השכיחות (45%) בחלקו השמאלי של הסולם (שלבים 5-7). במילים אחרות, בקרב הסטודנטים היהודים **הרוב מזדהה עם הקולקטיב הישראלי**. הוא חשוב בעיניו יותר ממרכיב הזדהות האינדיבידואלי. מנגד, בקרב הסטודנטים הערבים, **מרכיב הזדהות האינדיבידואלי חשוב יותר** ממרכיב הזדהות של הקולקטיב הישראלי.

עם זאת, יש לציין שחרף מעמדו הבעייתי של המגזר הערבי בחברה הישראלית, 37.5% מכלל הסטודנטים הערבים הגדירו את עצמם בחלקו הימני של הסולם. בקצהו העליון של סולם הזדהות עם הקולקטיב הישראלי הגדירו עצמם 35% מהסטודנטים היהודים ו-25% מהסטודנטים הערבים (ראו גרף 1). בניגוד לתפיסה הסטריאוטיפית השלילית הרווחת בציבור הישראלי, קיימת בקרב הסטודנטים הערבים **הזדהות לא מבוטלת עם הקולקטיב הישראלי!** וזאת למרות העובדה שהיא נופלת, כמובן, מהזדהותם של הסטודנטים היהודים עם קולקטיב זה.

גרף 1: התפלגות הסטודנטים היהודים והערבים על הציר הקולקטיבי-אינדיבידואלי של הזדהות הישראלית

כשמדובר בזהות הלאומית של הסטודנטים היהודים, יש בה שני מרכיבי-על: יהודי וישראלי (פרגו, 2007; לוי, לוינסון וכ"ץ 2002). ככל שמדובר בזהותם של הסטודנטים הערבים יש בה מרכיבי-על אחדים: הערבי, הפלשתיני, הדתי (מוסלמי או אחר) (מיעארי ודיאב, תשס"ה). במישור הלאומי מבחינים בשני מרכיבי יסוד, להוציא את המרכיב הישראלי: ערבי ופלשתיני. המחקר ניסה להתחקות אחר זהותם של הנחקרים בשתי דרכים – סובייקטיבית ואובייקטיבית. הדרך הסובייקטיבית ביקשה מהסטודנטים להגדיר את זהותם במלים ברורות (ראו להלן). הדרך האובייקטיבית ניסתה להקיש על זהותם בסיוע היזקקות לניתוח סולמות, בו התבקש כל נחקר למקם את עצמו על אחד משבעת שלבי הסולם (ראה להלן).

הדרך הסובייקטיבית עשתה שימוש בשאלה ישירה שהוצגה לסטודנטים הערבים:

אני מגדיר את עצמי כ...

הקף בעיגול את ההגדרה המתאימה לך ביותר:

ערבי; ערבי ישראלי; ערבי בישראל; ישראלי; פלשתיני ישראלי; פלשתיני בישראל; ערבי פלשתיני בישראל; פלשתיני; ערבי פלשתיני; לא יודע.

התפלגות הזהויות הסובייקטיביות שהתקבלה נמצאת בלוח 2. קבוצת השכיחות היא זו המגדירה את עצמה ערבית ישראלית – שעטנו של שני מרכיבים: המרכיב הישראלי והמרכיב הלאומי האתנוצנטרי. קבוצה זו מקיפה 67.5% מכלל הסטודנטים הערבים. הקבוצה השנייה בגודלה, שנמצאת הרחק אחרי הקבוצה הראשונה, מגדירה את עצמה כערבית פלשתינית: 15% מכלל הסטודנטים. הקבוצה השלישית בגודלה מגדירה עצמה כערבית – 12.5% מכלל הסטודנטים. הדבר המעניין הוא שהמרכיב הישראלי נמצא בהגדרותיהם של 72.5% מכלל הסטודנטים הערבים. המרכיב הערבי נמצא בהגדרותיהם של 97.5% מכלל הסטודנטים הערבים. למרכיב הערבי בזהותם יש יתרון ברור על פני המרכיב הישראלי. עם זאת, **המרכיב הישראלי מעוגן היטב אצל קרוב לשלושה רבעים מכלל הסטודנטים הערבים!**

לוח 2: מרכיבי הזהות הלאומית בקרב הסטודנטים הערבים על פי הגדרתם (%)

ערבי	ערבי ישראלי	ערבי בישראל	פלשתיני ישראלי	ערבי פלשתיני
12.5	67.5	2.5	2.5	15

להשלמת ההבדלים בתפיסת הזהות של שתי קבוצות הסטודנטים היהודים והערבים – נעשה, כאמור, שימוש בשיטה האובייקטיבית. הסטודנטים התבקשו, משום כך, לסמן את מקומם בסולם בן 7 שלבים המאתר בצידו האחד את הזהותם עם מרכיב קבוצתי שאינו ישראלי (אלא יהדות במקרה של הסטודנטים היהודים, וערביות במקרה של הסטודנטים הערבים), ובצידו השני את הזהותם עם מרכיב הזהות האישית.

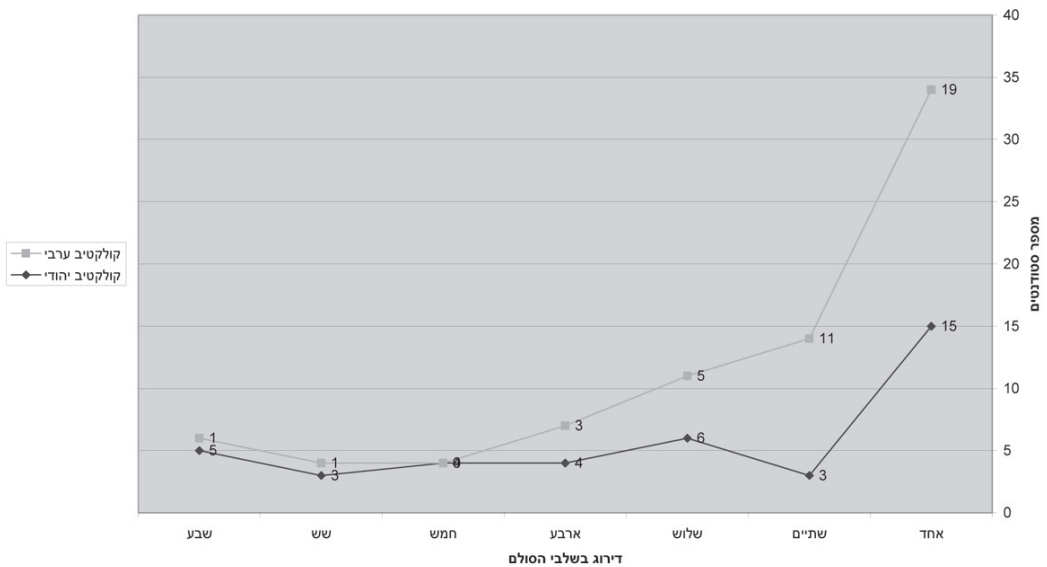
סטודנטים יהודים						
1	2	3	4	5	6	7
יהודי	אדם פרטי					

סטודנטים ערבים						
1	2	3	4	5	6	7
ערבי	אדם פרטי					

התפלגות שתי הקבוצות על פני סולם זה מגלה תמונה שונה לחלוטין מזו שבמקרה הקודם. ייחודה של תמונת סולם זה היא בהתכנסות הגדולה סביב הקולקטיב. אלא שהקולקטיב במקרה דנן שונה. בקרב הסטודנטים היהודים, הקולקטיב הוא הקולקטיב היהודי. בקרב הסטודנטים הערבים, הקולקטיב הוא הקולקטיב הערבי, וההתכנסות סביב הקולקטיב הערבי אצל הסטודנטים הערבים חזקה בהרבה מההתכנסות סביב הקולקטיב היהודי אצל הסטודנטים היהודים. 47.75% מכלל הסטודנטים הערבים נמצאים בחודו של הקצה העליון של ההזדהות עם הקולקטיב הערבי (1). 75% נמצאים בקצהו העליון של הסולם (1+2) (ראו גרף 2).

גרף 2: התכנסות סטודנטים יהודים וערבים סביב הקולקטיב הלאומי שלהם 2010

מנגד, 37.5% מקרב הסטודנטים היהודים נמצאים בחודו של הקצה העליון (1). בקצהו העליון של הסולם (1+2) נמצאים 45%. הבדל זה בין שתי הקבוצות בולט גם בקצה השני של הסולם. אצל הסטודנטים הערבים נמצאים רק 5% סביב הקצה של הזדהות עם מרכיב הזדהות האישי (6+7). אצל הסטודנטים היהודים נמצאים סביב קצה מרכיב הזדהות האישי 20%, פי ארבעה מאשר בקרב עמיתיהם הערבים.

ואחרון-אחרון, הרכב הזדהות הלאומית היהודית הוא, כאמור לעיל, דואליסטי. יש בו שני מרכיבים: ישראלי ויהודי. ניתוח ממצאי השאלון מצביע על כך שבקרב הסטודנטים היהודים הנטייה לעבר המרכיב היהודי חזקה מהנטייה לעבר המרכיב הישראלי. בעוד שבקצהו העליון של הסולם הישראלי (1+2) מתכנסים 35% מכלל הסטודנטים היהודים, הנה בקצהו העליון של הסולם היהודי מתכנסים כאמור 45% מהם. בקרב הערבים התמונה, כמובן, הפוכה. בעוד שבקצהו העליון של הסולם הישראלי מתרכזים רק 25% מהם, הנה בקצהו העליון של הסולם הערבי מתכנסים, כאמור 75% מהם! הווי אומר, הדיפרנציאציה בין שני הסולמות גדולה בקרב הסטודנטים הערבים הרבה יותר מאשר בקרב עמיתיהם היהודים.

כפי שכבר נאמר לעיל, עסק השאלון שהופץ בין הסטודנטים לא רק במדידת תחושת ישראליותם. שורה ארוכה של שאלות ניסו להתחקות אחר תחושת הקירבה או הריחוק בין יהודים לערבים; אחר אפשרויות השילוב מול מציאות ההפרדה הקיימת בין שתי הקבוצות; אחר סוגיית השוויון ותחושותיהם של הנחקרים בקשר לכך; אחר קיפוח והעלבת הערבים בישראל, ועוד כיו"ב.

לצורך המחשה, שאלות העוסקות בקיפוח והעלבה של ערביי ישראל היו בין השאר:

- כאזרח ישראלי אני מרגיש זר ודחוי במדינת ישראל.
- האם זכורים לך מקרים של העלבה או השפלה שלך בשל היותך ערבי, במקומות הבאים:

- 1] בקמפוס
- 2] במקומות בילוי
- 3] במקום העבודה
- 4] במגורי הסטודנטים
- 5] בבתי חולים

שאלות שעסקו בריחוק או בקירבה בין שני המגזרים בדקו את הימצאותם או היעדרם של חברים יהודים; קיומם או אי-קיומם של ביקורים בבתי יהודים, שיתוף פעולה בהכנת מטלות לימודים עם סטודנטים יהודים, ועוד. באמצעות בדיקת מיתאם פירסון, נעשה ניסיון לבדוק את הקשרים בין שורה שלמה של אינדיקטורים המבטאים תחושת שוויון (או היעדר שוויון) ותחושת קיפוח ועלבו, לבין הזדהות הישראלית בקרב הסטודנטים הערבים.

כפי שניתן לראות מלוח 3, גורמי שוויון כמו גם קיפוח, שהם חלק אינטגרלי מיחסי הגומלין

היומיומיים שבין שתי קבוצות האוכלוסייה, משפיעים באופן מובהק הן על זהותם הישראלית של הסטודנטים הערבים, והן על זהותם הערבית-ישראלית או הערבית. הכול בהתאם לטיב המקרה. כך, ככל שאמונתו של הסטודנט הערבי בקיומו של שוויון, הן בהווה והן בעתיד, עמוקה יותר, כך גדל הסיכוי שזהותו הישראלית תהיה גבוהה יותר. לחילופין, ככל שמקנת בו תחושה עמוקה יותר של חוסר שוויון, בהווה ובעתיד, כן גדל הסיכוי שזהותו הערבית תהיה עמוקה יותר. בולט במיוחד הקשר בין עוצמתה של תחושת העלבון והקיפוח לבין הסיכוי שזהותו הערבית של הסטודנט תהיה עמוקה יותר. מנגד, בולט מאוד הקשר בין התחושה שקיים שוויון בישראל לבין זהותו הישראלית של הסטודנט הערבי.

לוח 3: הקשר בין תחושות שוויון, קיפוח ועלבון לבין תחושת הזהות של סטודנטים ערבים (מיתאם פירסון)

המשתנה	זהות ערבית	זהות ערבית-ישראלית	זהות ישראלית
תחושה שקיים שוויון	-.021	.108	**.857
הטיית שוויון	.132	-.040	**.348
חוסר שוויון	**.512	**-512	**-572
תחושה שיהיה שוויון בעתיד	**-919	**-757	**.627
עלבון ותחושת קיפוח	**.669	**-518	**-430

**p<0.01

דיון

המחקר, שעיקרי ממצאיו נותחו לעיל, ניסה לעמוד על מידת ישראליותם של סטודנטים ערבים הלומדים בקמפוס ישראלי עברי. הוא נערך מתוך מודעות למורכבותה של הסוגיה, בשים לב למערכת היחסים בין קבוצת הרוב היהודי לבין קבוצת המיעוט הערבי. מערכת זו בעייתית מעיקרה, מהיותה תולדת ההיסטוריה של ישראל. ברקע המחקר קיימת גם ההנחה, עליה הצביעו מיעארי ודיאב (תשס"ה), שהתמשכותו של הסכסוך הערבי-יהודי מעמידה מעצמה את העיסוק בזהות בקרב ערביי ישראל.

זהותם הלאומית של הסטודנטים הערבים נבחנה באמצעות שתי גישות שונות: הגישה הסובייקטיבית והגישה האובייקטיבית. שתי הגישות העלו שהמרכיב הישראלי בזהותם של הסטודנטים הערבים אינו מבוטל כלל, אף שהוא נמוך בצורה מובהקת מזה המצוי בזהותם של הסטודנטים היהודים.

ההבחנה בין שתי הקבוצות בתחושת הזהות הישראלית אין בה כדי להפגיע לנוכח העובדה שמדובר כאן בשני מחנות: מחנה רוב דומיננטי "מוציא" או "מדיר", ומחנה מיעוט "מוצא" או "מודר". עם זאת, הממצא המעניין ביותר בסקר הוא, כאמור, ש-72.5% מהסטודנטים הערבים כוללים את המרכיב הישראלי בהגדרת זהותם. זהו שיעור גבוה בהרבה מהשיעורים שנמצאו בסקרים שוטפים שנערכו במגזר הערבי לאורך שנים. ממצאים שונים לגמרי התקבלו לגבי תחושת הישראליות של סטודנטים ערבים במחקר שפורסם בשנת 2001 (Kaplan et al., 2001). מחקר זה התבסס על מדגם של 172 סטודנטים יהודים וערבים, תלמידי בית ספר לחינוך באחת האוניברסיטאות בישראל. החוקרים ניסו לברוק את תחושת השייכות של הנחקרים למדינה, והם עשו זאת באמצעות השאלה: באיזו מידה התואר "ישראלי" הולם את זהותו של הסטודנט. 86.3% מן הסטודנטים היהודים השיבו כי התואר הולם או הולם מאוד את זהותם (שיעור נמוך מזה שנמצא בסקר הנוכחי, אבל לא בצורה בולטת). לעומת זאת, יותר מ-70% מן הסטודנטים הערבים ציינו שהמונח אינו הולם את זהותם (Kaplan et al., 2001, 297). הממצאים שעלו במחקר הנוכחי שונים אפוא לגמרי מן הממצאים הללו.

ניסיון לבחון את תחושת הזהות של בוגרי אוניברסיטאות ערבים ישראלים שלמדו בגרמניה, נעשה במחקר שבדק את תחושותיהם של אקדמאים ערבים צעירים בישראל (חאג' יחיא, 2002, 118). מחקר זה חשף את הרבדים השונים בהגדרת זהותם: כ-60% מן הערבים ציינו שהם מרגישים ישראלים, ו-75% מהם דיווחו שהם מרגישים כערבים-ישראלים (שם). במקביל, כ-56% הצהירו שהם מרגישים גם כפלשתינים-ישראלים (שם). ראוי לציין, שחרף הגיוון במרכיבי הזהות, בולט אצלם המרכיב הישראלי הבא לידי ביטוי בצורות שונות, המוגדרות לעתים כזהות מקפית. ממצאי מחקר זה אינם רחוקים מהממצאים במחקר הנוכחי. גם בסקר שערכו סואן, דוידוביץ' וקולן (2008, 279) בשני קמפוסים בישראל, הצהירו 66.7% מהסטודנטים הערבים שהתואר "ישראלי" הולם או מאוד הולם אותם.

עם זאת, ראיונות אישיים שנעשו עם ערבים ישראלים חושפים את המורכבות של הגדרת הזהות אצלם. נראה כי למרות יחסים אישיים שנוצרו עם יהודים, נשמרת ההסתייגות מקבלת זהות ישראלית. דוגמה לכך היא דבריה של סטודנטית ערבייה, תלמידת "בצלאל", האקדמיה הישראלית לאמנות (שביט, 2000, 24):

"בלימודים ב'בצלאל' לא נתקלתי באפליה. אני מרגישה כאן ממש נוח וטוב לי. יש לי הרבה חברים יהודים... החלום שלי עכשיו הוא להיות אמנית פלשתינית-ערבית בינלאומית בתחום הפלסטי... למה ההגדרה שבחרתי היא אמנית פלשתינית-ערבית ולא אמנית ערבייה ישראלית? זה פשוט מאוד: אני לא ישראלית. אני לא יכולה להיות ישראלית. איך אהיה ישראלית אם סבא שלי פלשתיני ואבא שלי פלשתיני וכל השורשים שלי פלשתיניים? אין דבר כזה פלשתיני-ישראלי או ערבי-ישראלי ולא יכול להיות. זו המצאה.

”ישראל בשבילי היא מדינה שלקחה את האדמה שלי, ונתנה לי תעודת זהות. הדגל שלי הוא הדגל הפלשתיני וההמנון שלי הוא ההמנון הפלשתיני... יום אחד, כשהייתי בת 15, הבנתי שאף פעם לא יהיה לנו יום עצמאות, שאת הפלשתינים בישראל אף אחד לא יקבל לגמרי, שאנחנו לא שייכים לשום מקום.”

עמדה אחרת מבטא סטודנט ערבי, תלמיד האוניברסיטה העברית בירושלים. אצלו המפגש הבלתי אמצעי עם עמיתיו היהודים חולל מהפך של ממש ביחסו לזהות הישראלית (Schiff, 2003, 289-290):

”במהלך מלחמת המפרץ אני חושב שרציתי שסדאם ינצח. אף פעם לא אמרתי את זה לפני אנשים. אמא שלי, אבא שלי, האחים שלי, כולם הרגישו אחרת. הם פגשו יהודים. כך אני מאמין. אני לא פגשתי יהודים לפני כיתה י”ב. אני חושב שרציתי את סדאם... כל פעם שהוא הפציץ, אתה מבין? התפללתי שאף אחד לא ייהרג. אני חושב שנהניתי מזה. הייתה בזה נקמה... אני מאוד אוהב את פרויד, ולפי פרויד, אם אינני טועה, אתה יודע, הנקמה היא חלק מאיתנו... אז נהניתי מזה קצת, לא הרבה – קצת. אבל אז באתי הנה לאוניברסיטה. ואני חושב שזה 100 אחוז. הפגישות. הדיבורים הם מאוד חשובים. לדעת, להבין. אני לא ידעתי. הייתי ילד... גם אם הייתי בן 16, הייתי ילד מלא רעיונות של בית ספר. איזה רעיונות? לא תיארתי לעצמי בדיוק מה. הם לקחו לי את הבית. או.קיי. ‘הם’. לפני 50 שנה. אבל אתה יודע, התפללתי שמישהו יפציץ להם את הבית; וזה לא בסדר, זה לא בסדר, כל כך הרבה חפים מפשע היו שם, זה לא בסדר. לא שאני לא מאמין בפלשתינים הנלחמים בצבא הישראלי. אני מאמין שיש להם זכות להגן על ארצם. לוחמי חירות. לוחמי חירות, זה מה שהם. אבל כל זה השתנה. כל זה השתנה באוניברסיטה.

”אני חושב שהאוניברסיטה היא הזירה הכי טובה לדו-קיום, לכל דבר. היא מצוינת. אתה מבין, השכן שלי לחדר במעונות הוא יהודי, מאיראן, עולה חדש, ואנחנו גרים יחד. עכשיו הוא חזר לגור עם הוריו כי הוא חלה אז הוא מעדיף כך. אנחנו גרים בכיף יחד. והוא היה דתי. היה מתפלל. היה שם כיפה. והדבר הזה על המצח. אבל הכול השתנה, דעותיי על ישראל השתנו. ישראל נעשתה פתאום לבית שאני רוצה ללחום למענו, לא הבית שאני רוצה להרוס... המוקד שלי עכשיו בישראל הוא להילחם על זכויותי כאזרח ישראלי. זה המוקד שלי. ואני גם התחלתי לאהוב את הארץ הזאת כישראל. תקרא לה כך, או תקרא לה פקיסטאן. מה איכפת לי. זאת הארץ שלי. ואני רוצה להתקדם ולהצליח.”

שתי המובאות דלעיל מעידות עד כמה שאלת הישראליות והזהות בקרב סטודנטים ערבים בישראל היא מורכבת. אסעד גאנם, שערך סקרים שוטפים על זהותם של ערביי ישראל, מצא בסקר של שנת 2001, כי רק 37.5% מהנסקרים הגדירו עצמם “ישראלים”, מהם 21.8% ראו עצמם “ערבים ישראלים”, 6.0% – “ישראלים”, ו-9.7% ראו עצמם “ישראלים-פלשתינים”

(לוח 2). נקודת השיא של הזהות הישראלית בקרב ערביי ישראל הייתה בשנת 1995, לפני הירצחו של יצחק רבין. אבל גם אז שיעור המגדירים עצמם כישראלים היה 54.9% (Ghanem, 2002, Table 4).

סמי סמוחה, מוותיקי החוקרים של זהות ערביי ישראל, עורך סקרי זהות שוטפים מאז שנת 1976. בכולם התבקשו נסקריו לבחור אחד מבין 7-9 תארים המגדיר לדעתם בצורה הטובה ביותר את זהותם האישית (ישראלי, ערבי, פלשתיני וצירופים של התארים האלה). הזהויות הללו קובצו לשלוש קטגוריות: (1) זהות ישראלית-ערבית (ישראלי, ערבי, ישראלי-ערבי); (2) זהות פלשתינית-ישראלית (ישראלי-פלשתיני, פלשתיני בישראל, ערבי-פלשתיני בישראל); (3) זהות פלשתינית לא-ישראלית. הזהות האחרונה הוגדרה על-ידו כזהות שוללנית, משום שהיא מבטאת זהות פלשתינית טהורה ללא מרכיב ישראלי (סמוחה, 2005, 68). לדעת סמוחה, הממצא הבולט בסקריו הוא דווקא הירידה התלולה בהגדרתם העצמית של ערביי ישראל כערבים-פלשתינים, מ-32.9% בשנת 1976 ל-8.7% בשנת 2004. מצד שני, בסקר בשנת 2004 נמצא שהערבים בישראל מפוצלים כמעט שווה בשווה בין אלה המגדירים את עצמם בראש ובראשונה כערבים-ישראלים, לבין אלה הרואים את עצמם קודם כל כפלשתינים בישראל (סמוחה, 2005, 69).

בשל מעמדם של הערבים כקבוצת מיעוט במדינת לאום אתנית, הייתה שאלת הזדהותם עם המדינה נושא למחקרים, למאמרים ולספרים רבים (אל-חאג', 1997; Suleiman, 1992; Smootha, 1992; Amara & Schnell, 2003; Suleiman, 2002; Rouhana, 1997; Beit-Hallahmi, 1997). עם זאת, אפשר לתמצת את הגישה של רוב הערבים במילותיו של איש תקשורת ערבי-ישראלי בולט (בהלול, 1998): "האוכלוסייה הערבית היא חלק אינטגרלי מהישראליות... אך ההשתלבות בחיי המדינה אינה מטשטשת כהוא זה את המוצא ואת הלאום, ובעיקר אינה מדחיקה את ההיסטוריה ועובדותיה".

בספרות המחקר הוצגו חמישה מודלים חשובים להסברת האינטגרציה של הזהות הלאומית והזהות האזרחית של המיעוט הערבי-פלשתיני בישראל:

(1) **המודל הדו-קוטבי** (Tessler, 1977; bipolar model). על-פי המודל הזה, המקובל בקרב היסטוריונים ואנשי מדע המדינה (למשל, לנדאו, 1993; Tessler, 1977), הזהות הלאומית והזהות האזרחית סותרות זו את זו בשל הסכסוך הפלשתיני-ישראלי. הזדהות עם אחד הצדדים שבסכסוך ממילא מונעת הזדהות עם הצד השני. לפיכך, התחזקות הזהות הפלשתינית תעצים את הניכור ממדינת ישראל.

(2) **המודל האורתוגונאלי או העצמאי** (Suleiman & Beit-Hallahmi; Orthogonal Model) (1997; Zak, 1976). המודל האורתוגונאלי דוחה את תפיסת המודל הדו-קוטבי. לפי המודל הזה תיתכן סינתזה בין שני רכיבי הזהות – הפלשתיני והישראלי. זק בדק נקודה זו באמצעות

ניתוח גורמים (factor analysis), והגיע למסקנה שהזהות הלאומית (הערבית) והזהות האזרחית (הישראלית) הן שתיים מתוך שלושת המרחבים המגדירים את הזהות הקולקטיבית של ערביי ישראל (Zak, 1976). סולימן ובית-הלחמי הגיעו למסקנה שהזהות של ערביי ישראל היא דו-מדית: הממד האחד הוא לאומי-פלשתיני והממד האחר הוא אזרחי-ישראלי (Suleiman & Beit-Hallahmi, 1997).

(3) **מודל הפוליטיזציה או האינטגרציה** (Smootha, 1992). המודל הזה מדגיש כי ערביי ישראל עוברים במקביל תהליך של פלשתיניזציה וישראליות. התהליך הזה יוצר "ערבים חדשים" שבזהותם הקבוצתית משולבים בהצלחה שני רכיבי הזהות. "הערבים החדשים" הם דו-לשוניים ודו-תרבותיים; הם חשים סולידריות עם העם הפלשתיני, אך נאמנים לישראל; תמיכתם נתונה לאש"ף, ובמקביל הם חותרים לפתרון של שתי מדינות: ישראל ופלשתיין, שאמורות להתקיים זו בצד זו. "הערבים החדשים" רואים את עתידם במדינת ישראל. סולימן (Suleiman, 2002) מסביר את דבקותם של ערביי ישראל בשתי הזהויות – הלאומית והאזרחית – על-פי ניתוחו של אל-חאג' (Al-Haj, 1993). לדעת אל חאג', המיעוט הערבי בישראל נמצא בתהליך כפול של דחיקה לשוליים (marginalization); הוא נדחק לשוליים על-ידי הרוב היהודי וגם על-ידי אחיו הפלשתינים המתגוררים מעבר לקו הירוק. השוליות הכפולה הזו היא שמאפשרת לערביי ישראל להגדיר את זהותם במונחים לאומיים (פלשתינים) ואזרחיים (ישראלים), בלא שייאלצו להתחייב התחייבות מלאה לאחת משתי קבוצות ההתייחסות האלו.

(4) **המודל המודגש** (Rouhana, 1993; accentuated model). לפי המודל המודגש הזהות הלאומית (הפלשתינית) של ערביי ישראל היא הזהות האחת והיחידה שעברה תהליך של הפנמה על-ידי קבוצת המיעוט. הזהות האזרחית (הישראלית) היא בעלת חשיבות משנית בלבד, וקיומה הוא פורמלי-לגליסטי ותו לא. הזהות מוחלטת ברמה האידיאולוגית, הנורמטיבית והרגשית תיתכן רק עם הרכיב הפלשתיני. ההתייחסות לרכיב הישראלי היא שטחית ואינסטרומנטלית בלבד.

(5) **הזהות כתופעה רב-מדית** (Amara; identity as a multi-dimensional phenomenon) (Schnell, 2003). בניגוד לארבעת המודלים הראשונים, המודל החמישי מניח שהזהות היא מעשה מרכבה של ממדים שונים. לכל ממד יש משמעות ברורה ומובהקת בתחום מסוים, וכולם יחד הם חלק מן הזהות. עם זאת, מבחינה אמפירית נמצא במחקר שרוב ערביי ישראל קשורים קשר חזק במיוחד לשלושה רכיבי זהות: ערבי, פלשתיני וישראלי, ואף לא אחד מהם שולט בשניים האחרים. רכיב הזהות הערבי חשוב בשלושה הקשרים: שורשי התרבות, הסולידריות המזרח-תיכונית והמכנה המשותף של הקהילה הערבית בישראל. הרכיב הפלשתיני חשוב בהקשר של הגאווה הלאומית וההיסטוריה הפלשתינית המשותפת. הרכיב הישראלי חשוב

בהקשר של זכויות הפרט והאזרח וסיוע הממשלה לרווחת התושבים (הביטוח הלאומי, השלמת הכנסה וכד'), אבל גם בהקשר השלילי של הקיפוח היומיומי. הבדיקות הסטטיסטיות מלמדות שהמתאמים בין רכיבי הזהות השונים הם נמוכים. לפיכך, אין סתירה בין הזדהויות שונות במקביל. אדם יכול להזדהות עם הרכיב הפלשתיני, המאפשר לו גאווה לאומית, ובו בזמן הוא יכול להזדהות עם הרכיב הישראלי המאפשר לו גאווה אזרחית (Ibid.).

בסופו של יום, העובדה המעניינת היא, שכאשר הוצגה (בספטמבר 2010) למדגם של אזרחים ערבים בישראל השאלה הפשוטה, "עד כמה אתה מרגיש או לא מרגיש ישראלי/ת?" בסקר החודשי, הנערך במסגרת התוכנית לחקר סכסוכים ויישובם ע"ש אוונס באוניברסיטת תל-אביב, השיבו 39.2% מהם כי הם מרגישים ישראלים במידה רבה, ו-20.6% נוספים השיבו שהם חשים ישראלים במידה די רבה. רוצה לומר, 59.8% מערביי ישראל רואים עצמם ישראלים חרף כל בעיות ההדרה והקיפוח (מדד השלום, 2010).

מנגד, כאשר הוצגה באותו סקר עצמו השאלה למדגם יהודי בישראל, "עד כמה לדעתך, ערבים אזרחי ישראל מרגישים או לא מרגישים כיום את עצמם ישראלים?" רק 10.4% השיבו שהם סבורים שערביי ישראל חשים עצמם ישראלים במידה רבה. 14.2% השיבו שהם סבורים כי ערביי ישראל מרגישים עצמם ישראלים במידה די רבה. בסך הכול, 24.6% מהנחקרים היהודים מחזיקים בדעה שערביי ישראל מרגישים עצמם ישראלים.

הפער בין הצהרות הערבים וסברות היהודים מעיד על דיסוננס קוגניטיבי גדול. הציבור היהודי רחוק מהערכה נכונה של הזדהות ערביי ישראל עם המדינה. יתרה מכך, הדיסוננס הקוגניטיבי הזה בין שתי הקבוצות גדול עוד יותר כאשר משווים את תשובות שני המגזרים לשאלה הפשוטה הבאה, שהוצגה להם באותו סקר עצמו: "איך אתה מעריך את יחסם של האזרחים הערבים למדינת ישראל מבחינת מחויבות והרגשת השתייכות אישית למדינה?" 64.5% מהנחקרים היהודים החזיקו בדעה שיחסם של ערביי ישראל הוא שלילי מאוד או שלילי. בפועל, רק 28.8% מהערבים הצהירו בסקר שזהו אמנם יחסם למדינה (לעיל).

העשור האחרון הוגדר על-ידי סמי סמוחה כעשור האבוד של יחסי ערבים-יהודים בישראל (סמוחה, 2010). אם חרף ההידרדרות שחלה בעשור הזה ביחסי שתי הקבוצות יש עדיין למרכיב הישראלי משקל כה גדול בזהותם של ערביי ישראל, דומה שבהתנהלות אחרת ניתן יהיה להגדיל את תחושת השותפות והסולידריות בין שתי קבוצות האוכלוסין.

מקורות

- אבו־חנא, ח' (1981). עדות של מחנך בחיפה. בתוך א' הראבן (עורך): **אחד מכל ששה ישראלים**, 47-50. ירושלים: מוסד ון ליר.
- אבינרי, ש' (1998). מיעוטים לאומיים במדינות לאום דמוקרטיות. עמ' 17-27 בתוך אלי רכס (עורך): **הערכים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות**. תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזה"ת ואפריקה וקרן קונרד אדנאור.
- אייזנשטדט, ש"נ (תשמ"ט). **החברה הישראלית בתמורותיה**. ירושלים: מאגנס.
- אל-חאג', מ' (1997). זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה. **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים**, 41/42: 103-122.
- אלחלים, כ' ע' (2007). כשרק שונאים את "האחר". **דעות**, YNET, 10.12. אתר האינטרנט: נדלה ב-www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3480943,00.html. 5.12.11.
- אמארה, מ"ח (1994). יחסי המיעוט הערבי והרוב היהודי במדינת ישראל בעידן השלום. **סוציולוגיה**, 15 (נוב'): 3-1.
- אריאן, א', אטמור, נ' והדר, י' (2007). **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2007: לכידות בחברה שסועה**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הלול, ז' (1998). יחסי יהודים ערבים. בתוך י' אהרוני ומ' אהרוני (עורכים): **אישים ומעשים בישראל: ספר היובל**. כפר סבא: מקסם. אינטרנט: <http://lib.cet.ac.il/pages/printitem.asp?item=2274>: אינטרנט: נדלה ב-2.5.2006.
- בכור, ג' (2000). שקט מדומה. **דעות**, YNET, 30.10. אתר האינטרנט: נדלה ב-2.12.11. www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-215388,00.html
- בשארה, ע' (1995). על שותפות וסובלנות. **המזרח החדש**, ל"ז: 36-44.
- גביוון, ר' ואברריא, ע' (1999). **השסע היהודי-ערבי בישראל: מאפיינים ואתגרים**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הורוביץ, ד' וליסק, מ' (1977). **מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית**. תל אביב: ספריה אוניברסיטאית, עם עובד.
- ותד, מ' (1981). עדות של עיתונאי ומחנך מכפר ג'ת. בתוך א' הראבן (עורך): **אחד מכל שישה ישראלים**, 67-73. ירושלים: מוסד ון ליר.
- זירדני, ס' (1997). עדיין נוכחים נפקדים. **פנים**, 1: 63-66.
- זנד, ש' (2007). ההיסטוריה של החמישיה הציונית. **חדשות**, NRG. אתר האינטרנט www.nrg.co.il. נדלה ב-5.5.2007.
- חאג' יחיא, ק' (2002). **חלום ומציאות: מחקר על אקדמאים ערביי ישראל בוגרי אוניברסיטאות בגרמניה**. תל אביב: רמות.
- חוג'יראת, מ' (2006). **תהליכי גיבוש הזהות הקולקטיבית של בני המיעוט הערבי במדינת ישראל**. אתר האינטרנט www.articles.co.il. נדלה ב-15.4.2006.
- חורי, ג' ושטרן, י' (2008). מזוז הצליח לאחד את שורות הציבור הערבי. **הארץ**, 3.2.
- חיידר, ע' (2006). **ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה**. ירושלים: מכון ון ליר.

- חליהל, ע' (2008). יש מח"ש, יש חברים. **דעות**, YNET, 28.1. אתר האינטרנט:
6.12.11 ynet.co.il/articles/0,7340,L-3499536,00.html
- ח'מאיסי, ר' (2010). **ספר החברה הערבית בישראל (3) – אוכלוסייה, חברה, כלכלה**. ירושלים: מכון ון ליר.
- ח'מאיסי, ר' (2005). עיור והתעיירות ביישובים הערבים בישראל. **אופקים בגיאוגרפיה**, 64/65; 312-293.
- טיבי, א' (2006). תשובתו של טיבי. NRG מעריב, 06.08.
- יפתחאל, א' (2002). חמור אתנוקרטי עם דבשת דמוקרטיה. **פנים**, 20 (מאי): 43-54.
- יפתחאל, א' (1993). מחדל "הדמוקרטיה האתנית" ויחסי יהודים ערבים בישראל: היבטים גיאוגרפיים, היסטוריים ופוליטיים. **אופקים בגיאוגרפיה**, 37/38: 59-51.
- לוי, ש', לוינסון, ח' וכ"ץ, א' (2002). **יהודים ישראלים: דיוקן – אמונות, שמירת מצוות וערכים של יהודים בישראל**. ירושלים: מרכז גוטמן, המכון הישראלי לדמוקרטיה וקרן אבי-חי.
- לוסטיק, א' (1985). **ערבים במדינה היהודית**. חיפה: מפרש.
- למ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה) (2011). **ערב יום העצמאות ה-63 למדינת ישראל כ-7.746 מיליון תושבים**. הודעה לעיתונות, 101/2011, ירושלים.
- לנדאו, י' (1993). **המיעוט הערבי בישראל, 1967-1991**. תל אביב: עם עובד.
- מדד השלום (2010). **אתר מדד השלום ברשת** www.peaceindex.org
- מוריס, ב' (2003). **קורבנות**. תל אביב: עם עובד.
- מוריס, ב' (1991). **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים 1947-1949**. תל אביב: עם עובד.
- מח'ל, א' (2008). מזוז מאיץ את המאבק הערבי. **דעות**, YNET, 04.02. אתר האינטרנט:
5.12.11 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3501969,00.html
- מיערי, מ' ודיאב, ח' (2005). זהות החברתית והנכונות ליחסי חברה עם היהודים בקרב סטודנטים ערבים במכללה להכשרת מורים. **במכללה**, 16/17: 563-533.
- מנעא, ע' (2006). בתוך ש' שנהר: גול עצמי לערביי ישראל. **דעות**, YNET, 3.12.
- נויברגר, ב' (1991). **המיעוט הערבי: ניכור לאומי והשתלבות פוליטית**. בסדרה **ממשל ופוליטיקה במדינת ישראל**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- נחום, א' (2006). **מיעוט בתוך רוב**. רמת גן: עבודת מאסטר, אוניברסיטת בר-אילן.
- סואן, ד' (2012). מוצא והדרה: ערביי ישראל בתחתית הפירמידה. **סוגיות חברתיות בישראל**, 13: 6-31.
- סואן, ד', דוידוביץ', נ' וקולן, מ' (2008). שאלה של זהות: מה מידת הישראליות של סטודנטים ערבים ויהודים? – השוואה בין שתי מכללות בישראל. **מחקרי יהודה ושומרון**, י"ז: 275-290.
- סמוחה, ס' (2010). **העשור האבוד של יחסי ערבים-יהודים בישראל: סקירת ממצאי המדד בין השנים 2003-2009**. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- סמוחה, ס' (2004). **מדד יחסי יהודים-ערבים בישראל 2004**. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- פרגו, א' (2007). יותר יהודים, פחות ישראלים. **פנים**, 40 (אוק').
- קימרלינג, ב' (2001). **קץ שלטון האחוסלים**. ירושלים: כתר.
- קימרלינג, ב' ומגדל, ש' (1999). **פלסטינים – עם בהיווצרותו**. ירושלים: כתר.

- קנאזע, ג' (1981). בעיית הזהות בספרות של ערביי ישראל. בתוך א' הראבן (עורך): **אחד מכל שישה ישראלים – יחסי גומלין בין המיעוט הערבי והרוב היהודי בישראל**, 149-169. ירושלים: מכון ון ליר.
- רבינוביץ, ד' (1993). נוסטלגיה מזרחית: איך הפכו הפלסטינים ל"ערביי ישראל". **תיאוריה וביקורת**, 19 (סתיו): 16-5.
- רופא, ש' (2001). פתאום ערבים מתים מעניין אתכם. **חדשות YNET**, 15.9. אינטרנט: www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-1121428'00.html נדלה ב-5.12.11
- שביט, א' (2000). יום העצמאות שלהם. **מוסף הארץ**: 16-24, 5.5.
- שמלץ, ע' (1995). מגמות של יהודים וערבים בישראל. **המזרח החדש**, ל"ז: 3-22.
- שנהב, י' (2001). זהות בחברה פוסט-לאומית. **תיאוריה וביקורת**, 19 (סתיו): 5-16.
- Al-Haj, M. (1993). "The Impact of the Intifada on Arabs in Israel", In A. Cohen & G. Wolsfeld (eds.): **Framing the Intifada, Media and People**, Norwood, NJ: Ablex, pp. 64-75.
- Amara, M. & Schnell, I. (2003). "Identity Repertoires Among Arabs in Israel", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, 30(1), pp. 175-193.
- Ben Sira, Z. (1979). "Toward a Facet Theory of Sequential Order of Societal Needs", **Quality and Quantity**, 13, pp. 233-253.
- Blau, P. (1977). **Inequality and Heterogeneity**, New York: The Free Press.
- Coleman, J.S. (1957). **Community Conflict**,. New York: The Free Press.
- Garland, D. (1997). "Governmentality and the Problem of Crime: Foucault, Criminology, Sociology", **Theoretical Criminology**, 1(2), pp. 173-214.
- Ghanem, A. (2002). The Attitude of the Palestinian Arab Minority in Israel Towards the Jewish Majority and the State as Reflected in Surveys, Paper presented at the **Crossroads in Cultural Studies – 4th International Conference**, Tampere, Finland.
- Hofstede, G. (1980). **Culture's Consequences**, Beverly Hills, CA: Sage.
- Kaplan, A., Abu-Sa'ad, I. & Yona, Y. (2001). "Jewish-Arab Relations in Israel: Perceptions and Attitudes of University Students of Education", **Intercultural Education**, 12(3), pp. 289-307.
- McCall, G.J. & Simmons, J.T. (1978). **Identities and Interaction**, New York: The Free Press.
- Parsons, T. & Smekser, N.S. (1965). **Economy and Society**, New York: The Free Press.
- Rosenberg, M. (1979). **Conceiving of Self**, New York: Basic Books.
- Rouhana, N. (1997). **Palestinian Citizens in an Ethnic Jewish State: Identities and Conflict**, New Haven, CON: Yale University Press.
- Rouhana, N. (1993). "Accentuated Identities in Protracted Conflicts. The Collective Identity of the Palestinian Citizens in Israel", **Asian and African Studies**, 27, pp. 97-127.
- Rouhana, N. & Ghanem, A. (1998). "The Crisis of Minorities in an Ethnic State: The Case of Palestinian citizens in Israel", **International Journal of Middle East Studies**, 30(3), pp. 321-346.
- Schiff, B. (2003). "Talking About Identity: Arab Students at the Hebrew University of Jerusalem", **Ethos**, 30(3), pp. 273-304.

- Sibley, D. (1988). "Purification of Space", **Society and Space**, **59**, pp.649 - 686.
- Smoocha, S. (1992). **Arabs and Jews in Israel: Change and Continuity in Mutual Intolerance**, Boulder, CO: Westview Press.
- Stephan, W.G. & Stephan, C.W. (1996). **Intergroup Relations**, Boulder, CO.: Westview Press.
- Stryker, S. (1991). "Identity Theory", In E.F. Borgatta M.L. Borgatta (eds.): **Encyclopedia of Sociology**, **2**, New York: Macmillan, pp. 871-876.
- Suleiman, R. (2002). "Perception of the Minority's Collective Identity and Voting Behavior: The Case of the Palestinians in Israel", **The Journal of Social Psychology**, **142**(6), pp. 753-766.
- Suleiman, R. & Beit-Hallahmi, B. (1997). "National and Civil Identities for Palestinians in Israel", **The Journal of Social Psychology**, **132**, pp. 219-228.
- Tajfel, H. (1981). **Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H. & Turner, J.C. (1986). "The Social Identity Theory of Intergroup Behaviour", In S. Worchel & W.G. Austin (eds.): **Psychology of Intergroup Relations**, Chicago: Nelson Hall, pp. 7 - 24.
- Tessler, M. (1997). "Israel's Arabs and the Palestinian Problem", **Middle East Journal**, **31**, pp. 313-329.
- Triandis, H.C. (1995). **Individualism and collectivism**, Boulder, CO: Westview Press.
- Zak, I. (1976). "Structure of Ethnic Identity of Arab-Israeli Students", **Psychological Reports**, **38**, pp. 239-246.
- Zureik, E. (2001). "Constructing Palestine through Surveillance Practices", **British Journal of Middle Eastern Studies**, **28**(2), pp. 205-227.

e-mail: soen@macam.ac.il